

KONSTYTUCYJNE WOLNOŚCI I PRAWA W POLSCE

REDAKCJA NAUKOWA

Marek Chmaj

AUTORZY

Małgorzata Augustyniak

Stanisław Bułajewski

Marek Chmaj

Marcin Dąbrowski

Monika Giżyńska

Joanna Juchniewicz

Marcin Kazimierczuk

Dorota Lis-Staranowicz

Dobrochna Ossowska-Salamonowicz

Bogna Przybyszewska-Szter

PIKTOGRAMY

wskazują ważne elementy
książki i ułatwiają
ich odnalezienie

Ważne

Przykłady

Podstawa prawna
Kontekst prawny

Pytania
Zadania

Rozwiązania
Odpowiedzi

Stanowisko stron
Pogląd

Orzecznictwo

Literatura

Historia

Nowe przepisy

KONSTYTUCYJNE WOLNOŚCI I PRAWA W POLSCE

REDAKCJA NAUKOWA

Marek Chmaj

AUTORZY

Małgorzata Augustyniak

Stanisław Bułajewski

Marek Chmaj

Marcin Dąbrowski

Monika Giżyńska

Joanna Juchniewicz

Marcin Kazimierczuk

Dorota Lis-Staranowicz

Dobrochna Ossowska-Salamonowicz

Bogna Przybyszewska-Szter

Stan prawny na 1 maja 2023 r.

Recenzentka
Prof. dr hab. Monika Urbaniak

Wydawczyni
Monika Pawłowska

Redaktorka prowadząca
Joanna Ołówek

Opracowanie redakcyjne
Aleksandra Nałęcz-Zienkiewicz

Projekt okładek serii
Wojtek Janikowski

Poszczególne rozdziały napisali:

Małgorzata Augustyniak – rozdz. I
Stanisław Bułajewski, Marcin Dąbrowski – rozdz. IX
Marek Chmaj – Wprowadzenie, rozdz. III, IV, V
Monika Giżyńska – rozdz. II
Joanna Juchniewicz, Marcin Kazimierczuk – rozdz. VIII
Dorota Lis-Staranowicz – rozdz. X
Dobrochna Ossowska-Salamonowicz – rozdz. VI
Bogna Przybyszewska-Szter – rozdz. VII

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2023

ISBN 978-83-8328-695-2

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 728 313 462
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
Wprowadzenie.....	13
Rozdział I	
Prawa człowieka – zagadnienia terminologiczne oraz aspekt historyczny	17
1. Pojęcie praw człowieka	17
2. Aspekt historyczny	24
2.1. Filozoficzny nurt rozwoju	24
2.2. Normatywny nurt rozwoju	32
Rozdział II	
Europejski system ochrony praw człowieka.....	39
1. Wprowadzenie	39
2. System ochrony Rady Europy	40
a. Rada Europy	40
b. Konwencje Rady Europy	41
c. System kontroli EKPCz	42
d. Inne znaczące dokumenty Rady Europy.....	45
3. Ochrona praw podstawowych w Unii Europejskiej	48
3.1. Rzecznik Praw Obywatelskich UE.....	48
3.2. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej	49
3.3. Prawa i wolności zagwarantowane w Karcie Praw Podstawowych	50
4. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie	51
5. Podsumowanie.....	55
Rozdział III	
Godność jako źródło wolności i praw człowieka	57
1. Pojęcie i istota godności człowieka	57
2. Godność człowieka w aktach prawa międzynarodowego	59
3. Godność człowieka w Konstytucji RP.....	63
4. Godność człowieka w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego.....	68

Rozdział IV

Równość wobec prawa i zakaz dyskryminacji	75
1. Istota zasady równości i jej rozwój.....	75
2. Zasada równości i niedyskryminacji w deklaracjach i umowach międzynarodowych.....	79
3. Zasada równości i niedyskryminacji w Konstytucji	83
4. Równość kobiet i mężczyzn	93
5. Zasada równości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego	97

Rozdział V

Zasada wolności oraz przesłanki ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw	105
1. Pojęcie i istota wolności człowieka.....	105
2. Zasada wolności człowieka w dokumentach i aktach prawa międzynarodowego	106
3. Zasada wolności człowieka w Konstytucji.....	107
4. Obowiązek szanowania wolności i praw innych	109
5. Zakaz zmuszania do czynienia tego, czego prawo nie nakazuje.....	110
6. Istota i zakres przesłanek ograniczania konstytucyjnych praw i wolności	111
7. Katalog przesłanek ograniczających (klauzul limitacyjnych)	116
8. Wolność człowieka w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego	118

Rozdział VI

Status obywatela i cudzoziemca w Polsce	123
1. Obywatelstwo.....	123
2. Nabycie obywatelstwa polskiego	125
2.1. Nabycie obywatelstwa z mocy prawa.....	125
2.2. Nadanie obywatelstwa polskiego	128
2.3. Uznanie za obywatela	130
2.4. Przywrócenie obywatelstwa	132
3. Utrata obywatelstwa polskiego.....	133
4. Pobyt cudzoziemca w Polsce.....	134
5. Uchodźcy.....	135
6. Ochrona uzupełniająca.....	139
7. Azyłanci	140
8. Ochrona czasowa.....	142
9. Odmowa udzielenia ochrony międzynarodowej.....	143

Rozdział VII

Wolności i prawa osobiste.....	147
1. Wprowadzenie	147
2. Prawo do życia	148

3. Zakaz przymusowego poddawania eksperymentom naukowym oraz zakaz tortur, okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania bądź karania, w tym zakaz stosowania kar cielesnych	153
4. Wolność od środków przymusu	157
5. Reguły prawnokarne w Konstytucji	160
6. Katalog praw proceduralnych – prawo do sądu, zasada jawności postępowania, przepadek rzeczy	163
7. Ochrona prawna życia prywatnego i swoboda poruszania się	166
8. Wolność sumienia i religii oraz wolność wypowiedzi	174
9. Zakaz ekstradycji obywateli polskich oraz prawa cudzoziemców na terytorium RP	179

Rozdział VIII

Wolności i prawa polityczne	183
1. Wprowadzenie	183
2. Wolność zgromadzeń	184
3. Wolność zrzeszania się	194
3.1. Wolność zrzeszania się w związkach zawodowych i innych organizacjach	203
3.2. Wolność zrzeszania się w partiach politycznych	211
4. Dostęp do służby publicznej	216
5. Prawo do informacji	218
6. Prawa wyborcze	224
7. Prawo do składania petycji, wniosków i skarg	234

Rozdział IX

Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne	239
1. Prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia	242
2. Wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy	250
3. Prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy oraz prawo do wypoczynku	256
4. Prawo do zabezpieczenia społecznego	260
5. Prawo do ochrony zdrowia	264
6. Prawo osób niepełnosprawnych do pomocy władz publicznych	268
7. Prawo do nauki	271
8. Ochrona rodziny	281
9. Ochrona dziecka	285
10. Wolność twórczości artystycznej, badań naukowych i nauczania oraz dostępu do dóbr kultury	292
11. Ochrona środowiska i bezpieczeństwo ekologiczne	296
12. Prawa i wolności mieszkaniowe	300
13. Ochrona konsumentów, użytkowników i najemców	305

Rozdział X

Konstytucyjne środki ochrony wolności i praw	311
1. Prawo do sądu	311
2. Prawo do zaskarżenia orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji.....	325
3. Skarga konstytucyjna.....	326
4. Prawo wystąpienia do Rzecznika Praw Obywatelskich.....	343
5. Prawo do wynagrodzenia szkody wyrządzonej przez niezgodne z prawem działanie organów władzy publicznej.....	350
O Autorach	357
Skorowidz	359

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty normatywne

EKPCz	– Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r., zmieniona Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284)
k.c.	– ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.)
k.k.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138 ze zm.)
Konstytucja RP	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
k.p.	– ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2022 r. poz. 1510 ze zm.)
k.p.a.	– ustawa z 14.06.1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz.U. z 2023 poz. 775 ze zm.)
k.p.c.	– ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2021 r. poz. 1805 ze zm.)
k.r.o.	– ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2020 r. poz. 1359 ze zm.)
p.u.s.p.	– ustawa z 27.07.2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 217 ze zm.)
ustawa o RPO	– ustawa z 15.07.1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (Dz.U. z 2020 r. poz. 1058)
u.z.l.	– ustawa z 5.12.1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (Dz.U. z 2022 r. poz. 1731 ze zm.)
ustawa o TK z 1997 r.	– ustawa z 1.08.1997 r. o Trybunale Konstytucyjnym (Dz.U. Nr 102, poz. 643 ze zm.)
ustawa o TK z 2015 r.	– ustawa z 25.06.2015 r. o Trybunale Konstytucyjnym (Dz.U. poz. 1064 ze zm.)
ustawa o RPD	– ustawa z 6.01.2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz.U. z 2023 r. poz. 292 ze zm.)
u.r.	– ustawa z 9.11.2000 r. o repatriacji (Dz.U. z 2022 r. poz. 1105 ze zm.)
u.d.i.p.	– ustawa z 6.09.2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz.U. z 2022 r. poz. 902 ze zm.)

u.u.c.o.	–	ustawa z 13.06.2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2022 r. poz. 1264 ze zm.)
u.s.p.n.z.	–	ustawa z 17.06.2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz.U. z 2018 r. poz. 75 ze zm.)
u.o.p.	–	ustawa z 2.04.2009 r. o obywatelstwie polskim (Dz.U. z 2022 r. poz. 465 ze zm.)
u.o.TK	–	ustawa z 30.11.2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (Dz.U. z 2019 r. poz. 2393)

Publikatory, zbiory orzecznictwa i czasopisma

Apel.-W-wa	–	Apelacja. Orzecznictwo Sądu Apelacyjnego w Warszawie
BVerfGE	–	Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (zbiór orzeczeń niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego)
Dz. Pr. P.P.	–	Dziennik Praw Państwa Polskiego (1918–1919)
Dz.U.	–	Dziennik Ustaw
Dz.U. RP	–	Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1919–1952)
Dz.Urz. UE	–	Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
Dz.Urz. WE	–	Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich
KPP	–	Kwartalnik Prawa Prywatnego
M.P.	–	Monitor Polski
M. Praw.	–	Monitor Prawniczy
ONSA	–	Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego
ONSAiWSA	–	Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i wojewódzkich sądów administracyjnych
OSA	–	Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
OSNC	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna
OSNKW	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Wojskowa
OSNP	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych
OTK	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
OTK-A	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego; zbiór urzędowy, Seria A
OTK-B	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego; zbiór urzędowy, Seria B (od 2002 r.)
PiP	–	Państwo i Prawo”
PiZS	–	Praca i Zabezpieczenie Społeczne”
Prz. Sejm.	–	Przegląd Sejmowy”
PS	–	Przegląd Sądowy”
ZNSA	–	Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego”

Sądy i instytucje

ETPC	– Europejski Trybunał Praw Człowieka
ETS	– Europejski Trybunał Sprawiedliwości
KBWE	– Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KKZN	– Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego
MOP	– Międzynarodowa Organizacja Pracy
NSA	– Naczelny Sąd Administracyjny
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
RPD	– Rzecznik Praw Dziecka
RPO	– Rzecznik Praw Obywatelskich
SA	– Sąd Apelacyjny
SN	– Sąd Najwyższy
TK	– Trybunał Konstytucyjny
TUE	– Traktat o Unii Europejskiej
WSA	– Wojewódzki Sąd Administracyjny

WPROWADZENIE

Wejście w życie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. wniosło do polskiego prawa systemowe uregulowanie kwestii wolności i praw człowieka. Przede wszystkim ustrojodawca odszedł od praktyki wcześniejszej i określił, że przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że sama Konstytucja stanowi inaczej. W ten sposób wprowadzono mechanizm pozwalający na skuteczniejszą ochronę naruszonych wolności lub praw.

W polskiej literaturze prawniczej nie ma zbyt wielu opracowań poświęconych ściśle wolnościom i prawom człowieka w przepisach Konstytucji RP. Uzupełniając ofertę rynku wydawniczego w tym zakresie, staramy się przedstawić Czytelnikom przede wszystkim problematykę konstytucyjno-ustrojową. Świadomie zrezygnowaliśmy przy tym z przedstawiania obowiązków konstytucyjnych jako będących poza zakresem przedmiotowym zakreślonym w tytule. Poza kilkoma wyjątkami pominęliśmy również rozważania komparatystyczne, chcąc przede wszystkim skupić się na rozwiązaniach przyjętych w prawie krajowym.

Duży nacisk autorzy położyli na klarowność i jasność wywodów, co zresztą wynika m.in. z dydaktycznych celów opracowania. Adresatem niniejszej publikacji są przede wszystkim praktycy prawa, adwokaci, radcowie prawni, sędziowie i prokuratorzy, a także studenci studiów administracyjnych i prawniczych oraz politologii i stosunków międzynarodowych. Publikacja ta może być również przydatna dla dziennikarzy.

Prezentowane opracowanie składa się z dziesięciu rozdziałów tworzących komplementarną całość. W rozdziale I, mającym charakter obszernego wprowadzenia do dalszych rozważań, przedstawiono pojęcie, istotę oraz genezę praw i wolności człowieka, poczynając od czasów najdawniejszych aż po współczesność.

W rozdziale II, zatytułowanym „Europejski system ochrony praw człowieka”, przedstawiono problematykę systemu Rady Europy, ochronę praw podstawowych w Unii Europejskiej, a także system Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

Rozdział III został zatytułowany „Godność jako źródło wolności i praw człowieka”. Opisano w nim pojęcie i istotę godności człowieka, a także godność w aktach prawa międzynarodowego, Konstytucji oraz w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego RP. Zwrócono tam uwagę na fakt, że ostatnio w orzecznictwie Trybunału godność zaczyna być traktowana jako prawo podmiotowe.

Treścią rozdziału IV jest zasada równości wobec prawa. Autor przedstawił istotę zasady równości i jej genezę, zasadę równości i niedyskryminacji w deklaracjach i umowach międzynarodowych, w prawie polskim oraz w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego.

Rozdział VI został poświęcony statusowi obywatela i cudzoziemca w państwie. Autorka przedstawiła istotę przynależności państwowej i obywatelstwa, a następnie określiła sposoby nabywania obywatelstwa polskiego i jego utraty, a także sytuację prawną cudzoziemców ubiegających się o status uchodźcy w Polsce.

W rozdziale V – „Zasada wolności oraz przesłanki ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw” – przedstawiono pojęcie i istotę wolności człowieka, zasadę wolności człowieka w dokumentach i aktach prawa międzynarodowego oraz w Konstytucji, obowiązek szanowania wolności i praw innych oraz zakaz zmuszania do czynienia tego, czego prawo nie nakazuje, istotę i zakres przesłanek ograniczania konstytucyjnych praw i wolności oraz katalog przesłanek ograniczających (klauzul limitacyjnych).

W kolejnych rozdziałach przedstawiono – zgodnie z systematyką określoną w Konstytucji RP – wolności i prawa osobiste (rozdział VII), wolności i prawa polityczne (rozdział VIII) oraz wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne (rozdział IX). Autorzy przedstawiali regulacje prawne, a także w szerokim zakresie czerpali z dorobku doktryny prawa i orzecznictwa sądów oraz Trybunału Konstytucyjnego.

Pracę zamyka rozdział X, zatytułowany „Konstytucyjne środki ochrony wolności i praw”. Przedstawiono w nim prawo do sądu, skargę konstytucyjną, prawo wystąpienia do Rzecznika Praw Obywatelskich oraz prawo do wynagrodzenia szkody wyrządzonej przez niezgodne z prawem działanie organów władzy publicznej.

Oddajemy do rąk Czytelników I wydanie publikacji „Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce”. Powstała ona na bazie wcześniejszego opracowania noszącego tytuł „Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”, które nakładem wydawnictwa Wolters Kluwer w sumie miało trzy wydania. Czas, jaki upłynął od pierwszego wydania tamtej publikacji, wymusił dokonanie licznych uzupełnień i uaktualnień, na które miały także wpływ życzliwe uwagi przedstawicieli doktryny prawa konstytucyjnego oraz, co trudno ukryć, wydarzenia w naszym kraju w ciągu ostatnich lat, które po

raz kolejny otworzyły problem prawidłowej, zgodnej z przyjętymi, demokratycznymi standardami wykładni przysługujących nam wolności i praw.

Autorami opracowania są pracownicy Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz Wydziału Prawa Uniwersytetu SWPS.

Marek Chmaj

Rozdział I

PRAWA CZŁOWIEKA – ZAGADNIENIA TERMINOLOGICZNE ORAZ ASPEKT HISTORYCZNY

Małgorzata Augustyniak

1. Pojęcie praw człowieka

Zdefiniowanie praw człowieka przysparza sporo trudności. Pojęcia odnoszące się do tej dziedziny są wieloznaczne, ponieważ funkcjonują zarówno w dyskursie naukowym, normatywnym, jak i potocznym. Sposób rozumienia praw człowieka zależy również od przyjętej perspektywy filozoficznej. Ponadto, analizując koncepcję praw człowieka, trzeba zwrócić uwagę na ich dynamikę i otwartość uwarunkowaną zmianami cywilizacyjnymi, niosącymi nowe możliwości, ale też zagrożenia. Stąd też dookreślenie istoty, treści oraz funkcji praw człowieka w dużej mierze będzie zależne od procesów zachodzących w wielu obszarach rzeczywistości społecznej oraz politycznej.

W literaturze podkreśla się szczególną doniosłość praw człowieka oraz ich zasadniczą funkcję związaną z ochroną godności jednostki oraz innych podstawowych ludzkich dóbr przed nadużyciami ze strony władzy politycznej¹. Przyjmuje się, że prawa te przysługują każdemu człowiekowi niezależnie od prawa pozytywnego, zaś wyrażony w nich system wartości stanowi istotne **kryterium oceny sprawiedliwości danego systemu prawa**. Jest to ważny powód, by systemy polityczno-prawne, pretendujące do bycia sprawiedliwymi, respektowały prawa człowieka, co ma duże znaczenie przy projektowaniu konstytucji, które wymaga uzgodnienia prawa wewnętrznego z międzynarodowym systemem praw człowieka. Implikuje to nie tylko wprowadzenie przepisów o określonym brzmieniu, ale także przyjęcie pewnego konsensusu aksjologicznego².

¹ J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, A. Rybczyńska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2014, s. 11; M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 76–77.

² Por. M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka [w:] Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 10.

Tak więc dla skutecznego przestrzegania praw człowieka konieczne jest zaangażowanie państwa w różne sfery życia społecznego oraz stworzenie odpowiednich regulacji kwestii politycznych, gospodarczych, socjalnych, ekologicznych i innych³. Dodatkowo ochronę praw człowieka wspiera działalność krajowych i międzynarodowych organizacji pozarządowych. Możemy zatem wyodrębnić terytorialny podział dotyczący ochrony praw człowieka, w ramach którego funkcjonują systemy wewnątrzpaństwowe, międzynarodowe oraz ponadnarodowe, charakterystyczne np. dla porządku prawnego Unii Europejskiej. Niekiedy trudno wyznaczyć między tymi systemami wyraźną granicę, ponieważ w dużej mierze wzajemnie się one przenikają i uzupełniają.

- 2 Analizując prawa człowieka w perspektywie normatywnej, należy wziąć pod uwagę ich **przedmiotowy** oraz **podmiotowy** charakter. Pierwszy odnosi się do zespołu norm składających się na system prawny obowiązujący w danym miejscu i czasie. Z kolei **prawa podmiotowe** tworzą zespół uprawnień przysługujących podmiotowi prawa w jego relacji z innymi podmiotami prawa. Uprawnienia te służą realizacji interesu prawnego podmiotu, któremu przysługują, zaś inne podmioty zobowiązane są do poszanowania tych uprawnień. „Czyjeś prawo” oznacza przysługujące komuś roszczenie do świadczenia ustalonego w akcie normatywnym; stanowi funkcjonalne powiązanie wolności, uprawnień i kompetencji; tworzy sytuację prawną jakiegoś podmiotu ze względu na normy prawne⁴. Ma tu zastosowanie zasada, że można domagać się tego, co głosi ustawa. Prawa podmiotowe byłyby pozbawione realnego znaczenia, gdyby system prawny nie przewidywał możliwości ich dochodzenia. Stąd też akt normatywny dotyczący prawa określonego podmiotu powinien wymieniać przysługujące prawa; określać, kto, komu i co ma świadczyć oraz gwarantować realność świadczenia, w tym także możliwość jego dochodzenia przed organami sądowymi i administracyjnymi.
- 3 Wiele aktów normatywnych w warstwie słownej odnosi się nie do praw podmiotowych, lecz do **praw i wolności**. Te dwa pojęcia obecne są m.in. w tytule II rozdziału Konstytucji PR z 2.04.1997 r. – Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela. W obrębie praw podmiotowych pojawia się zatem rozróżnienie między prawami i wolnościami (zwanymi też dawniej swobodami). Rozgraniczenie tych dwóch terminów nie wydaje się zbyt kategoryczne. Zarówno fundamentalne prawa, jak i wolności są relacjami człowieka do pewnych okoliczności. Zarówno w przypadku wolności, jak i prawa można mówić o naturalnym uprawnieniu do tych okoliczności. Pojęcie praw ma jednak charakter

³ Adam Łopatka stwierdza, że ci, którzy głoszą swoje przywiązanie do praw człowieka, a jednocześnie opowiadają się za minimalizacją roli państwa, popadają w wewnętrzną sprzeczność; por. A. Łopatka, *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002, s. 11. Zbliżoną ocenę roli systemów wewnątrzpaństwowych w ochronie praw człowieka sformułował Cezary Mik: „To zazwyczaj prawo krajowe pełniej chroni prawa jednostki i ma ono niewątpliwie pierwszeństwo ochronne”, C. Mik, *Wprowadzenie do prawa międzynarodowego praw człowieka* [w:] Helsińska Fundacja Praw Człowieka, *Szkoła Praw Człowieka. Teksty wykładów*, Warszawa 1998, s. 7.

⁴ A. Redelbach, *Prawa naturalne – prawa człowieka – wymiar sprawiedliwości. Polacy wobec Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Toruń 2000, s. 93.

nadrzędny, ponieważ możemy mówić o „prawie do wolności wyznania” lub „prawie do wolności zgromadzeń” itd. Wskazując podstawę odróżnienia prawa od wolności, można przyjąć, że domeną **wolności** są te okoliczności, w których człowiek może samodzielnie określić sposób swojego działania w określonym obszarze rzeczywistości. Wystarczającym wymogiem jest, by nie przeszkadzano w wykonywaniu przysługujących wolności (wolność w znaczeniu negatywnym, tzw. wolność od czegoś). Zasadniczą funkcją tak rozumianych wolności jest przeciwstawienie się nadmiernej ingerencji ze strony państwa, zbiorowości oraz innych osób. Wolności te określają pewną sferę działań niezakazanych przez ustawodawcę, w której człowiek może postępować według swojej woli, niezależnie do wymogów jakiegokolwiek władzy. Obowiązuje tu założenie, że dozwolone jest wszystko to, co nie jest zakazane. Zwykle przyjmuje się, że granicą tak rozumianej wolności są sytuacje, w której realizacja naszej wolności szkodzi innym lub uniemożliwia równe korzystanie z wolności przez wszystkich. W sferze wolnej od zakazów nie ma już zatem konieczności wyszczególniania tego, co można czynić. Ludzie, realizując swoje wolności, nie muszą szukać w obowiązującym prawie zezwolenia, wystarczy, że nie ma norm zakazujących jakiegось aktywności.

Z kolei w przypadku **praw** chodzi o stworzenie okoliczności przysługujących człowiekowi ze względu na pewne właściwości bytu ludzkiego – np. prawo do życia, prawo do informacji.

W odróżnieniu od wolności prawa zakładają konieczność podjęcia pewnych pozytywnych działań przez podmiot zobowiązany (wolność w znaczeniu pozytywnym, wolność do czegoś). Dla obywatela danego państwa realizacja praw wiąże się z tym, że ustawodawca może uregulować wszelkie przejawy korzystania z nich, zaś podmioty objęte taką regulacją nie mogą wykraczać poza wyznaczone im granice. 4

Np. Przykładem **wolności** jest wolność słowa, która polega przede wszystkim na tym, aby jednostka nie była niepokojona z powodu swoich wypowiedzi, a więc jest to wolność „od” czegoś, a mianowicie od ingerencji państwa. Z kolei **prawo** do sądu wymaga stworzenia i utrzymania przez państwo systemu wymiaru sprawiedliwości. Jest to prawo „do” czegoś, które nakłada na państwo obowiązek podjęcia pewnych działań pozytywnych⁵. Patrząc na ewolucję praw człowieka na gruncie prawa międzynarodowego, warto zaznaczyć, że początkowo prawa człowieka pojmowano głównie jako wolności „od” ograniczeń ingerencji państwa w sprawy jednostki. Z czasem wzrosło znaczenie postrzegania jednostki przez pryzmat jej praw „do czegoś”. Uwypuklona została aktywna rola człowieka jako podmiotu zdolnego kształtować swoje życie i wpływać na rzeczywistość.

Innym ważnym pojęciem funkcjonującym w kontekście praw człowieka są **prawa obywatelskie**. Stanowią one szczególny rodzaj praw człowieka, jednak zakres ich funk- 5

⁵ W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, Warszawa 2021, s. 29.

cjonowania jest określony granicami suwerennych państw. Zawężają one krąg praw jednostki do kategorii osób, które posiadają status obywateli konkretnego państwa. Obywatelstwo kreuje specyficzną więź między jednostką a państwem, której przedmiotem są prawa i obowiązki obu stron⁶. Z punktu widzenia roli praw człowieka najważniejsze jest to, że obywatelstwo daje podmiotom indywidualnym zdolność do korzystania z praw publicznych, socjalnych i kulturalnych, ale nakłada także określone obowiązki, np. płacenie podatków, służba wojskowa.

Pomocne w usystematyzowaniu siatki pojęciowej związanej z prawami człowieka jest wyodrębnienie następujących kwestii:

- 1) **źródeł** praw człowieka, zarówno w sensie filozoficznym, jak i formalnym (normatywnym);
- 2) **podmiotów** praw człowieka;
- 3) **atrybutów** praw człowieka, które pozwalają wyodrębnić ich specyfikę na tle innych regulacji normatywnych.

Ad 1. Źródła praw człowieka mogą być rozumiane dwojako: w znaczeniu **formalnym** i **materialnym**. Pierwsze odnosi się do aktów normatywnych, w jakich prawo zostało wyrażone i w jakich egzystuje. W tym ujęciu źródłami praw człowieka będą wszelkie akty normatywne zawierające przynajmniej jedną normę prawną, której przedmiotem regulacji są prawa jednostki⁷. Należą do nich: umowy międzynarodowe; zwyczaj międzynarodowy; zasady ogólne prawa międzynarodowego; akty prawa wewnętrznego państw.

Drugie – materialne ujęcie dotyczy treści wyznaczających rozumienie praw człowieka. Łączy się ono w szczególności z aksjologicznymi uzasadnieniami eksponującymi godność osoby ludzkiej jako podstawowego źródła praw człowieka.

Uznanie przyrodzonej godności ludzkiej stanowi fundament tworzonych po II wojnie światowej systemów ochrony praw człowieka. Fenomen godności stanowi pewne uniwersalne przesłanie, które jest ważne niezależnie od tego, czy zostało ujęte w formę prawa stanowionego. Godność uznaje się za fakt pierwotny, połączony z istotą i istnieniem jednostki ludzkiej, z którego wypływają jej podstawowe prawa i wolności. Przykładowo już w pierwszym zdaniu preambuły Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka pojawiają się słowa: „zważywszy, że uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie”⁸. Mówimy tu o **godności w znaczeniu osobowym**⁹, która traktuje człowie-

⁶ A. Heywood, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2009, s. 199.

⁷ Por. B. Banaszak, A. Bisztyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wieruszewski, K. Wójtowicz, *System ochrony praw człowieka*, Kraków 2003, s. 21–22.

⁸ A. Przyborowska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 1996, s. 154.

⁹ W literaturze wyodrębnia się również **godność w węższym, tj. osobowościowym znaczeniu**. Uznaje ona godność za cechę przypadłościową, którą ludzie mogą kształtować samodzielnie, np. może ona stanowić

ka zgodnie z Kantowską kategorią celu samego w sobie, co wyklucza instrumentalne traktowanie jednostek lub redukowanie do określonego wymiaru ich istnienia. Tak rozumianą godność można uznać za synonim „człowieczeństwa”. Przysługuje ona każdej istocie ludzkiej, bez względu na uwarunkowania zewnętrzne, indywidualne, właściwości i sposób życia jednostki czy na samoświadomość posiadania godności. Jest to zatem wartość niestopniowalna i niezbywalna. Nie można jej nabyć w efekcie wartościowego moralnie postępowania, ani nie wynika z zewnętrznej bądź subiektywnej oceny własnej wartości, tkwi immanentnie w każdej osobie ludzkiej¹⁰.

Ad 2. Podmiotami praw człowieka mogą być jednostki (indywidualne prawa człowieka) oraz zbiorowości, np. naród, wspólnoty religijne (kolektywne prawa człowieka). Istnieją też prawa człowieka o charakterze mieszanym, które obejmują jednocześnie jednostki, zbiorowości, państwa, a nawet ludzkość jako całość¹¹.

Z punktu widzenia norm prawa międzynarodowego obowiązujących w sensie pozytywnoprawnym podmiotami zobowiązanymi z tytułu praw człowieka są państwa, organizacje międzynarodowe lub ponadnarodowe. W doktrynie coraz częściej uznaje się tzw. horyzontalne działanie norm sformułowanych w prawie międzynarodowym i wskazuje się na wpływające stąd obowiązki jednostek, grup, instytucji niepaństwowych itp.¹²

Gwarancje przestrzegania praw człowieka można podzielić na:

- ustrojowe – obejmują najważniejsze zasady konstytucyjne;
- prawnoinstytucjonalne – dotyczą reguł obowiązujących w procesie normatywnego kształtowania praw i wolności, systemu ich kontroli, norm i instytucji gwarantujących dochodzenie tych praw w postępowaniu administracyjnym i sądowym;
- społeczne i moralne – tkwiące w przestrzeni, którą można określić jako dominującą w danym społeczeństwie kulturę aksjologiczną, przejawiającą się w sferze świadomości, wrażliwości, aktywności obywateli, uznawanym systemie wartości;
- bytowe – związane są z dobrami materialnymi umożliwiającymi jednostce korzystanie z przysługujących praw¹³.

rezultat kierowania się określonymi wartościami. W ujęciu tym godność ma wymiar subiektywny, połączony z dobrym imieniem, szacunkiem, honorem. Por. M. Ossowska, *Normy moralne w obronie godności człowieka*, „Etyka” 1969/5, s. 7–27.

¹⁰ Por. J. Krukowski, *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki* [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 38–48; F.J. Mazurek, *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin 2001, s. 75–80.

¹¹ Przykładem prawa o charakterze mieszanym jest prawo człowieka do zdrowego środowiska naturalnego czy prawo do wspólnego dziedzictwa ludzkości. Ten rodzaj kategorii praw określany jest jako prawa solidarności ludzkiej. Por. A. Łopatka, *Jednostka...*, Warszawa 2002, s. 10.

¹² Z. Kędzia, *Horyzontalne działanie praw obywatelskich* [w:] *Państwo. Prawo. Obywatel. Zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-lecia pracy naukowej Profesora Adama Łopatki*, red. J. Łętowski, W. Sołkiewicz, Wrocław 1989, s. 524.

¹³ Systematyzację tę zaproponował L. Wiśniewski, *Gwarancje podstawowych praw i wolności obywateli* PRL, Ossolineum 1981, s. 26–27.

Ad 3. Atrybutami praw człowieka są ich: powszechność, przyrodzoność, niezbywalność i nienaruszalność, równość, niepodzielność i współzależność.

- a) **Powszechność** oznacza, że prawa przysługują każdemu z samej jedynie racji bycia człowiekiem. Karta Narodów Zjednoczonych (1945) mówi o prawach człowieka i podstawowych wolnościach „dla wszystkich, bez względu na rasę, płeć, język lub religię”¹⁴. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka¹⁵ również wskazuje, że ujęte w niej prawa przysługują wszystkim członkom wspólnoty ludzkiej. Typową formą redakcji poszczególnych artykułów tego aktu jest zwrot „każdy ma prawo...”, „nikt nie będzie...” itp. Powszechność jest zatem fundamentalną cechą praw człowieka, niezależną od tego, czy faktycznie te prawa są powszechnie uznawane lub respektowane. Istotne jest tu wskazanie kierunku postulowanych dążeń. Powszechność podstawowych praw powinna znaleźć swój konstytucyjny wyraz w objęciu odpowiednimi gwarancjami nie tylko obywateli, lecz także każdego człowieka znajdującego się pod jurysdykcją państwa.
- b) **Przyrodzoność** praw człowieka przyjmuje, że nie można ich nabyć za pomocą żadnych działań, prawa te wynikają bowiem z przyrodzonej godności człowieka, która jest nieodłącznym atrybutem bycia człowiekiem. Oznacza to, że nie można uznać jakiegokolwiek właściwości człowieka za podstawę praw, nie można powoływać się na żadną z indywidualnych cech, aby uzasadnić, że jedni ludzie są podmiotem podstawowych praw, a inni nie. Skoro prawa człowieka wywodzą się z przyrodzonej każdemu godności, to ich źródła nie należy upatrywać ani w konstytucji, ani w prawie międzynarodowym. Stworzenie norm prawa stanowionego jest oczywiście postulowane ze względu na to, że powinny one wzmacniać prawa człowieka. Zależność ta została wyrażona w preambule Powszechnej Deklaracji: „istotne jest, aby prawa człowieka były chronione przez przepisy prawa”.
Warto też dodać, że przyrodzoność praw człowieka wyklucza, by ich źródłem mogła być umowa społeczna czy wola narodu. Żadna większość społeczna nie może bowiem decydować o słuszności lub niesłuszności zasad chroniących podstawowe dobra człowieka. Dlatego w dyskursie dotyczącym praw człowieka wychodzi się poza formułę demokratycznego państwa prawa, ale mówi się o „demokratycznym państwie respektującym prawa człowieka”.
- c) **Niezbywalność i nienaruszalność** wyrażają się w tym, że nikt nikogo nie może pozbawić podstawowych praw ani też nie można się ich samemu zrzec. Prawa człowieka wymagają bezwzględnego poszanowania. Stanowią autonomiczny obszar wartości przysługujących człowiekowi, których nie można go pozbawić ani w imię dobra ogółu, ani w zgodzie z wolą większości. Oczywiście nienaruszalność wyraża pewną idealną powinność, która nie

¹⁴ Artykuł 1 ust. 3, art. 13 ust. 1b, art. 55c, art. 76c Karty Narodów Zjednoczonych z 24.10.1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).

¹⁵ Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp: 24.04.2020 r.).

oznacza, że prawa człowieka faktycznie nie mogą zostać pogwałcone. Idea ta wskazuje jednak uniwersalne kryteria oceny prawa stanowionego. Dostarcza aksjologicznych podstaw potępienia wobec instrumentalnego podejścia do jednostki i traktowania jej w kategoriach części, którą można podporządkować całości.

- d) **Równość** rozumiana jest jako prawo do równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności. Artykuł 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka głosi, że „Wszystkie istoty ludzkie rodzą się wolne i równe w godności i prawach”. Nie ma zatem takich osób, którym podstawowe prawa przysługiwałyby w większym lub mniejszym zakresie. Postulat równości znajduje swoje dookreślenie w zakazie dyskryminacji. Artykuł 2 Powszechnej Deklaracji przyjmuje, że „Każdy człowiek jest uprawniony do korzystania ze wszystkich praw, bez względu na różnice rasy, koloru skóry, płci, języka, religii, poglądów politycznych lub innych przekonań, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek inne różnice”. Klauzula ta podkreśla, że nie ma żadnych podstaw uzasadniających różnicowanie ludzi w zakresie ochrony ich podstawowych praw.

Równość nie oznacza, że wszyscy ludzie mają być traktowani jednakowo; nie oznacza identyczności czy braku różnic. Postulat równości przyjmuje, że mimo wszelkich różnic między ludźmi, np. ze względu cechy indywidualne, przynależność do różnych państw, różnych grup społecznych, związków wyznaniowych, środowisk lokalnych wszyscy są równi w godności i prawach. Artykuł 7 Powszechnej Deklaracji stwierdza, że wszyscy są równi wobec prawa i są uprawnieni do jednakowej ochrony prawnej. Oznacza to, że w prawie stanowionym niedopuszczalne są regulacje, które z jakichkolwiek względów pozbawiałyby kogoś podstawowych praw lub chroniły je gorzej niż w przypadku innych jednostek. Równość w prawie opiera się na równym traktowaniu podmiotów, które w swej istocie są takie same, a także proporcjonalnie różnym traktowaniu podmiotów, między którymi występują istotne i uzasadnione różnice.

- e) **Niepodzielność i współzależność**

Prawa człowieka stanowią integralny system wymagający całościowej ochrony. Powinna ona obejmować różne aspekty bytu ludzkiego – fizyczny, psychiczny, moralny, duchowy. Możliwość rozwoju osobowego wymaga odpowiednich warunków społecznych, politycznych, gospodarczych, kulturalnych, ekologicznych itp. Prawa człowieka funkcjonują zatem we wzajemnym powiązaniu. Przykładowo bez minimum praw osobistych czy społecznych nie można korzystać z praw politycznych czy ekonomicznych. Integralność praw człowieka wiąże się również z tym, że trudno ustalić między nimi stałą hierarchię. Korzystanie z jednych praw nie może usprawiedliwiać negowania innych praw człowieka i jego podstawowych wolności. Wszystkie one wymagają możliwie wszechstronnej ochrony, zaś ochrona człowieka i sprzyjanie jego dobru powinny być uznane za zasadę,

wokół której organizowany jest cały system prawny i która znajduje swoje odzwierciedlenie w konstytucji¹⁶.

2. Aspekt historyczny

- 6 Refleksja nad prawami, których źródłem byłaby natura człowieka i które z tej racji zyskiwałyby na uniwersalności i ponadczasowości, była obecna od początków refleksji polityczno-prawnej. Znaczenie tego konceptu wzrosło w XX w., kiedy idea praw człowieka zaczęła odgrywać coraz większą rolę na płaszczyźnie społecznej, moralnej, ustrojowej oraz prawnej, zarówno w obszarze prawa międzynarodowego, jak i konstytucyjnego. Współcześnie aksjologia, na której opierają się prawa człowieka, zyskała na tyle powszechne uznanie, że w coraz większym stopniu służy za istotne kryterium oceny sprawiedliwości danego systemu oraz pomaga w formułowaniu standardów demokratycznego państwa prawa.

Należy też uznać, że prawa człowieka stanowią interdyscyplinarną materię skupiającą wiele dziedzin humanistycznych. Omawiana problematyka jest szczególnym połączeniem wiedzy prawniczej, filozoficznej, historycznej, antropologicznej i wielu innych¹⁷. Dziedziny te wzajemnie się przenikają i dopełniają, tworząc złożony system prawd, norm i wartości. Rozpatrując prawa człowieka w ich historycznym rozwoju, można wyodrębnić dwa nurty: filozoficzny i normatywny¹⁸.

2.1. Filozoficzny nurt rozwoju

- 7 Filozoficzne ujęcie praw człowieka skupia się na określeniu ich abstrakcyjnej istoty, genezy, determinantów oraz spełnianej funkcji, zwłaszcza w konfrontacji z systemami prawa stanowionego. W zachodnioeuropejskim kręgu kulturowym idea praw człowieka była obecna już w starożytności. Grecy sofisci i stoicy byli bodaj pierwszymi, którzy zasygnalizowali rozróżnienie między uniwersalnymi, ponadczasowymi prawami naturalnymi a zmiennymi, relatywnymi prawami tworzonymi przez konkretną władzę. Rozróżnienie to stanowiło fundament pod rozwój tzw. koncepcji **prawnonaturalnych**. Za punkt wyjścia przyjmowały one założenie, że każdemu człowiekowi w jednakowym stopniu przysługują określone prawa przyrodzone, których nikt go nie może pozbawić.

¹⁶ Klarowne określenie celu i podstaw danego systemu prawa ma istotne znaczenie w procesie wykładni przepisów konstytucji oraz pozostałych przepisów prawa, zwłaszcza w przypadku konfliktów wskazanych w konstytucji zasad oraz podstawowych celów państwa i prawa.

¹⁷ Wymienione gałęzie nauki są jedynie przykładem najważniejszych obszarów odkrywania, poznawania i ochrony praw człowieka. Każda dziedzina wiedzy wpisuje się, choćby jedynie pośrednio, w kontekst życia społecznego i tym samym w problematykę praw człowieka. Rozwój wiedzy w danym obszarze wpływa na zmiany standardów i możliwości, np. medycznych czy technologicznych, których zasadniczym celem jest ochrona człowieka i jego integralności przed różnego rodzaju zagrożeniami.

¹⁸ Por. R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2004, s. 14.

- PD** Przekonanie to znalazło odzwierciedlenie w Arystotelesowskiej teorii sprawiedliwości, uwzględniającej podział na sprawiedliwość proporcjonalną i wyrównującą. Pierwsza odnosi się do rozdzielania zaszczytów oraz dóbr materialnych pomiędzy członków wspólnoty państwowej zgodnie z zasługami poszczególnych jednostek¹⁹. Sprawiedliwość ta nie kieruje się zatem zasadą równości bezwzględnej, zaleca, by uwzględniać efekty lub zaangażowanie poszczególnych osób. Przy takim podziale każdy otrzymuje to, co mu się słusznie należy, adekwatnie do stopnia udziału w ochronie i pomnażaniu szeroko rozumianego dobra. Z kolei sprawiedliwość wyrównująca rządzi się zasadą równości bezwzględnej, która nakazuje traktować każdą jednostkę jednakowo, niezależnie od jej zasług i wartości. W tym kontekście prawa człowieka, jako te wywodzące się z niezbywalnej, przyrodzonej i przysługującej każdemu godności, przynależałyby do sprawiedliwości wyrównującej. **8**
- PD** W średniowiecznych koncepcjach prawnonaturalnych, których przedstawicielami byli św. Augustyn i św. Tomasz z Akwinu, dominowało ujęcie teistyczne. Odwoływało się ono do odwiecznej hierarchii normatywnej, na szczycie której stoi absolutne, doskonałe i wieczne prawo boskie (*lex aeterna*). Jego emanacją stanowi prawo naturalne (*lex naturalis*), kierujące człowieka w stronę czynienia dobra i unikania zła. Najniższe miejsce w tej hierarchii zajmuje doczesne prawo stanowione (*lex positiva*), które powinno być podporządkowane wymogom prawa boskiego i naturalnego. W ujęciu tym odwieczny porządek świata pochodzi od Boga i jest zdeterminowany jego wolą. Jeśli prawo ludzkie sprzeniewierza się temu wyższemu porządkowi, to w ogóle nie zasługuje na miano prawa. W tej perspektywie prawa człowieka sytuowałyby się w sferze prawa naturalnego, ze względu na ich stałość, uniwersalność i powszechność. Byłyby one spójne z chrześcijańską aksjologią, przenikniętą ideałami przyrodzonej godności człowieka, równości, sprawiedliwości i pokoju w relacjach między ludźmi; uznającą, że skoro człowiek został stworzony na podobieństwo Boga, to jest nosicielem części boskiej natury, zaś powinnością władzy państwowej jest respektowanie wpływającej z tego źródła godności ludzkiej i związanych z nią praw²⁰. **9**
- PD** Modyfikacja założeń deistycznych nastąpiła w nowożytnych, **racjonalistycznych koncepcjach prawa natury**, które zaczęły ulegać stopniowej sekularyzacji. Teorie te próbowały odpowiedzieć na pytanie, jak, przy założeniu określonych, trwałych cech ludzkiej natury, można zorganizować życie publiczne w sposób liczący się z tymi cechami, a zarazem gwarantujący poszczególnym jednostkom maksimum bezpieczeństwa, połączonego z pewnymi wolnościami. Uwaga takich myślicieli jak Hugo Grotius (1583–1645) czy Samuel Pufendorf (1632–1694) koncentrowała się na próbie opisu trwałego, niezależnie od Boga i ludzi istniejącego porządku świata, obejmującego zarówno przyrodę, jak i życie moralne. Dominowało przekonanie, że porządek ten można odkryć siłami ludzkiego rozumu, zaś **10**

¹⁹ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przeł. D. Gromska, Warszawa 1956, ks. V, s. 32.c

²⁰ Fragment z *Listu św. Pawła do Galatów*: „Nie ma więcej ni Żyda ni Greka, ni niewolnika ni człowieka wolnego, ani mężczyzny ni kobiety, ponieważ wszyscy jesteście jeno w Jezusie Chrystusie. (...) Bo wy do wolności zostaliście powołani, bracia” uznawany bywa za doktrynalny fundament równości i uniwersalizmu praw człowieka, stanowiący inspirację dla ich rozwoju. Por. R. Kuźniar, *Prawa człowieka...*, s. 20.

znajomość jego zasad pozwoli lepiej zorganizować stosunki międzyludzkie. Prawa człowieka są tu traktowane jako nakazy prawego rozumu, „który wskazuje, że w każdej czynności, zależnie od jej zgodności lub niezgodności z rozumną naturą człowieka, tkwi moralna ohyda lub moralna konieczność”²¹ i nawet Bóg nie może sprawić, by było inaczej. Warto też zwrócić uwagę, że nowożytne założenia prawnonaturalne stwarzały doktrynalne podstawy gwarancji bezpieczeństwa własności i rzetelności w dotrzymywaniu umów. Podejście to ilustruje Grocjuśzowska klasyfikacja podstawowych zasad prawa natury, do których zalicza się: 1) obowiązek poszanowania cudzej własności, 2) obowiązek wynagradzania szkód z własnej winy poczynionych, 3) obowiązek dotrzymywania umów, 4) obowiązek poniesienia kary za popełnione przestępstwa²². Tego rodzaju treści doktrynalne korespondowały z siedemnastowiecznym rozwojem gospodarki rynkowej, komercjalizacją gruntów, pracy i kapitału oraz wydarzeniami politycznymi: rewolucją angielską, a później amerykańską i francuską, kwestionującymi dotychczasowe źródła władzy.

- 11 Dalsze uzasadnienia poszanowania prawa własności znalazły rozwinięcie wśród prekursorów **nurtu liberalnego**. Widoczne są w koncepcji Johna Locke’a (1632–1704), głoszącego, że władza państwowa powołana zostaje przez jednostki zintegrowane wcześniej w społeczeństwo. Zasadniczym zadaniem tej władzy jest wykonywanie takich zadań, z którymi ani społeczeństwo, ani poszczególni ludzie nie mogliby sobie samodzielnie poradzić. Podstawowym źródłem legitymizacji władzy jest umowa społeczna, zawarta między wolnymi i równymi ludźmi, którzy gotowi byli rzec się części swej naturalnej wolności w zamian za gwarancje wygody, bezpieczeństwa, pokojowego współżycia, ochrony własności. Państwo ma tu wyraźnie charakter kontraktowy i postrzegane jest przez pryzmat użyteczności wobec obywateli, którzy mogą doprowadzić do jego rozwiązania, jeśli przestaje ono spełniać swoje funkcje. Podstawowym narzędziem realizacji zadań państwa jest prawo, którego celem „nie jest znoszenie i ograniczanie wolności, lecz zachowanie i powiększanie wolności. Stąd do wszystkich istot zdolnych do podlegania prawu odnosi się zasada: gdzie nie ma prawa, nie ma też wolności”²³. Zatem niezależność od przymusu i przemocy ze strony innych nie jest możliwa tam, gdzie nie ma wiążącego wszystkich prawa.

- 12 Podobnie jak Locke, również Thomas Hobbes (1588–1679) postrzegał państwo jako rezultat umowy społecznej. Obu myślicielom przyświecało założenie, że równość jest naturalną kondycją ludzkości, zaś w hipotetycznym stanie natury wszyscy ludzie są wolni i równi. Człowiek jest naturalnym posiadaczem zarówno własnej osoby, jak i swoich zdolności. Jego niezależność przejawia się możliwości działania przy braku zewnętrznych przeszkód ze strony innych osób lub organizacji²⁴. Wszyscy mają jednakowe prawo do realizacji swoich potrzeb. Jednak z racji tego, że różne interesy indywidualne działają w różnych kierun-

²¹ H. Grotius, *O prawie wojny i pokoju*, Warszawa 1957, s. 92.

²² Por. L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do końca XIX wieku*, Warszawa 2002, s. 207.

²³ Por. J. Locke, *Traktat drugi [w:] Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992, s. 201.

²⁴ T. Hobbes, *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, Warszawa 1954, s. 113, 185.

kach, potrzebna jest jakaś forma regulacji, dająca podstawy ładu społecznego, w którym jednostki mogą w miarę pokojowo współzysztować. W ocenie Locke'a formą taką będzie demokratyczne społeczeństwo z obywatelami jako podmiotami władzy, zaś według Hobbesa silne państwo, które jest władne kontrolować egoistyczne tendencje rywalizujących ze sobą jednostek. Myśliciele ci inaczej zatem postrzegali rolę państwa, zaś różnica ta opierała się na odmiennej ocenie ludzkiej natury. Locke zakładał, że generalnie człowiek jest istotą dobrą i rozumną, w związku z czym może odpowiedzialnie i sensownie kształtować własne życie, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym. Z kolei Hobbes widział w ludziach wrogo do siebie nastawionych egoistów. Stan natury był dla niego wojną wszystkich ze wszystkimi, w której zwycięża silniejszy. Żeby położyć kres permanentnemu zagrożeniu, w jakim znajduje się człowiek w tym stanie, Hobbes postulował konieczność istnienia silnej władzy państwowej.

Wkład koncepcji liberalnych w rozwój idei praw człowieka wyrażał się w uznaniu dobra jednostki za ważne uzasadnienie funkcjonowania władzy politycznej. W tej perspektywie głównym zadaniem państwa była ochrona naturalnych uprawnień jednostki do zachowania życia i mienia. Wolność w tym ujęciu jest wartością przyrodzoną i może odnosić się do różnych sfer życia: rzeczywistości społecznej, politycznej, ekonomicznej, światopoglądowej, w tym religijnej (wolność sumienia i wyznania, nauki i propagowania wiedzy). Wszelkie ograniczenia wolności obywateli wymagają uzasadnienia ze strony władzy zwierzchniej.

Oświeceniowa myśl polityczna wykazywała wiarę w postęp oraz potęgę umysłu ludzkiego. Podobnie jak racjonalistyczne koncepcje prawnonaturalne akcentowała znaczenie umowy społecznej jako podstawy tworzenia państwa. Znany z teorii podziału i równowagi władzy Charles de Montesquieu (1689–1755) podjął się komparatystycznego badania prawa, uwzględniającego zmienność i względność zjawisk społecznych. W słynnym dziele *O duchu praw* obecna jest analiza różnych kultur prawnych, która stanowi inspirację do rozważań o uniwersalnych wymogach dobrego ustawodawstwa. Szukanie powiązań determinujących funkcjonowanie różnych systemów polityczno-społecznych doprowadziło Monteskiusza do konkluzji, że nie ma jednej, idealnej formy prawnoustrojowej, którą byłoby można narzucić wszystkim społeczeństwom. Określone rozwiązania powinny być kształtowane przez ludzi zgodnie w uwarunkowaniami historycznymi i kulturowymi²⁵. Ważne, by prawodawstwu towarzyszył duch umiarkowania, który, oscylując między skrajnościami, przenikał całe prawodawstwo.

13

Inny przedstawiciel francuskiego oświecenia – Jean Jacques Rousseau (1712–1778) – wzbogacił koncepcję umowy społecznej o wartości demokratyczne. Słynny genewczyk wyszedł z założenia, że „żaden człowiek nie ma władzy naturalnej nad innym człowiekiem i ponieważ siła nie tworzy nigdy prawa, pozostają więc układy,

14

²⁵ Szerzej: J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2003, s. 89–90.

jako podstawa wszelkiej władzy prawomocnej między ludźmi”²⁶. Zatem do powstania państwa i prawa dochodzi poprzez porozumienie jednostek, szukających takiej formy reprezentacji, „która by broniła i chroniła całą wspólną siłą osobę i dobra każdego jej członka i dzięki której każdy, łącząc się ze wszystkimi, słuchałby jednak tylko siebie i pozostawał równie wolny jak przednio”²⁷. Podstawowymi zasadami umowy są: **po-wszechność**, polegająca na pełnym oddaniu się każdego człowieka ze wszystkimi jego uprawnieniami całej społeczności („kiedy bowiem każdy oddaje się całkowicie, sytuacja jest jednakowa dla wszystkich, nikomu na tym nie zależy, aby była uciążliwa dla innych”²⁸), i **równość** wszystkich oddających swoją osobę i moc na rzecz społeczności w zamian za uzyskanie gwarantującej bezpieczeństwo wolności społecznej. W swej teorii Rousseau wyeksponował ideę niezbywalnej suwerenności ludu i jego niepodzielnego zwierzchnictwa, które jest najlepszym sposobem realizacji woli powszechnej, wyrażającej trwały interes społeczny, ukierunkowany na dobro wspólne. Najważniejszym przejawem suwerenności ludu było tworzenie prawa. Pochodzącemu od suwerena prawu – wydanemu bezpośrednio przez niego lub przez przedstawicieli ludu – poszczególne jednostki winne były posłuch.

15

Ważną rolę w rozwoju idei praw człowieka odegrał Immanuel Kant (1724–1804). Sformułował pretendujące do uniwersalności imperatywy: „Postępuj tylko według takiej maksymy, dzięki której możesz zarazem chcieć, żeby stała się powszechnym prawem”; „Postępuj tak, byś człowieczeństwa tak w twej osobie, jako też w osobie każdego innego używał zawsze zarazem jako celu, nigdy jako środka”²⁹. Kant czysto racjonalnie, niezależnie od doświadczenia analizował możliwość istnienia obiektywnych warunków, które czyniłyby możliwym harmonijne funkcjonowanie obdarzonych wolnością ludzi. Jeśli państwo ma być racjonalnym zrzeszeniem jednostek o różnych potrzebach i celach, musi tworzyć wspólnotę moralną i prawną. Kluczową i autoteliczną wartość wszystkich systemów normatywnych powinna stanowić godność osoby ludzkiej, która jest źródłem przyrodzonego prawa jednostki do wolności i z której wywodzą się wszystkie inne uprawnienia. Ani władza polityczna, ani prawo nie są celami samymi w sobie. Ich zasadnicza funkcja sprowadza się do godzenia wolności między jednostkami i wspólnotą – w tym sensie prawo jest stróżem wolności³⁰. Zasada poszanowania człowieczeństwa jako celu samego w sobie ma zastosowanie nie tylko w wymiarze życia wewnątrzpaństwowego, lecz także międzynarodowego. Istotną rolę odgrywa tu sformułowana przez Kanta idea wiecznego pokoju, związana z możliwością utworzenia światowego państwa prawa. Tak zwane państwo celów, ukierunkowane na

²⁶ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, Kęty 2002, s. 14.

²⁷ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, s. 19.

²⁸ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, s. 19.

²⁹ I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności* [w:] W. Tyburski, A. Wachowiak, R. Wiśniewski, *Historia filozofii i etyki do współczesności. Źródła i komentarze*, Toruń 2002, s. 358–359.

³⁰ Por. H. Izdebski, *Historia myśli...*, s. 177.

urzeczywistnianie człowieczeństwa jako celu samego w sobie, jest wyrazem dążenia do stworzenia doskonałej, pokojowej wspólnoty ludzkiej³¹.

Założenia oświeceniowych myślicieli wpłynęły na kształt **Deklaracji praw człowieka i obywatela (1789)**³², która odegrała istotną rolę w kształtowaniu się nowoczesnej koncepcji praw człowieka. W akcie tym zmanifestowano wolę przestrzegania uniwersalnych wartości ludzkich, wśród których na pierwszym miejscu wymieniano wolność, równość i własność. W dalszej kolejności wskazywano na bezpieczeństwo i „opór przeciw uciskowi” (art. 2). Tytuł Deklaracji potwierdzał tezę o istnieniu dwóch rodzajów praw naturalnych – niepolitycznych i politycznych – przysługujących ludziom. Pierwsze z nich sięgały swoją genezą do okresu przedpaństwowego i były prawami każdej jednostki ludzkiej; drugie wiązały się z utworzeniem państwa. Relacja między tymi dwoma rodzajami praw opierała się na uznaniu, że każdy obywatel dysponuje także prawami człowieka. W Deklaracji z 1789 r. pojawiły się też postulaty dotyczące zadań państwa. Artykuł 2 stwierdzał, że celem wszelkiego zrzeszenia politycznego jest utrzymanie przyrodzonych praw człowieka, zaś w art. 12 mowa jest o zabezpieczeniu praw człowieka i obywatela, które uzasadnia potrzebę istnienia władzy publicznej. W konsekwencji podkreślono zasadę służebnej funkcji władzy wobec społeczeństwa; jej ustanowienie ma sprzyjać pożytkowi ogółu, nie zaś osobistym korzyściom tych, którym została powierzona.

W XIX i XX w. refleksji dotyczącej praw człowieka zaczął towarzyszyć coraz bardziej rozbudowany system norm prawa stanowionego. W warstwie doktrynalnej warto zwrócić uwagę na społeczne nauczanie Kościoła rzymskokatolickiego. Wypracowana przez sobór watykański II, Jana XXIII, Pawła VI i Jana Pawła II nowa teologia pokoju, personalistyczna koncepcja człowieka i obywatela, idea solidarności odegrały niebagatelną rolę w kształtowaniu statusu jednostki w skali państwowej i globalnej³³. W tym kontekście interesująca jest również idea „państwa prawnego i społecznego” Lorenza von Steina (1815–1890). Głosił on, że państwo musi „przy pomocy swej władzy popierać gospodarczy i społeczny postęp wszystkich swych obywateli, gdyż zawsze rozwój jednego człowieka jest w końcu warunkiem i w tej samej mierze konsekwencją rozwoju drugiego”³⁴.

16

Wraz z rozwojem XIX-wiecznych kodyfikacji europejskich wzmocniło się pozytywistyczne podejście do prawa. Przyjmowało ono, że jedynym obowiązującym prawem

³¹ W XX w. Kant został uznany praojcem nowej dziedziny – nauki o pokoju, zwanej irenologią bądź polemologią. Szerzej M. Szyszkowska, *Zarys dziejów filozofii prawa*, Białystok 1996, s. 106–107.

³² Zob. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> (dostęp: 24.04.2023 r.).

³³ Znaczącą rolę w kształtowaniu idei praw człowieka przypisać należy encyklikom Leona XIII *Rerum novarum* (1891), Piusa XI *Quadragesimo anno* (1931), Jana XXIII *Pacem in terris* (1963), Jana Pawła II *Laborem exercens* (1981), *Evangelium vitae* (1995). Szerzej: J. Majka, *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1988.

³⁴ Podają za: H. Izdebski, *Historia myśli...*, s. 220.

jest prawo stanowione, wydane w zgodzie z odpowiednimi wymogami formalnymi³⁵. Zasadniczo ujęcie pozytywistyczne zakwestionowało tezę o autonomicznym istnieniu przyrodzonych praw człowieka. W myśl tych założeń wszelkie prawa przysługujące jednostce są wyrazem woli państwa, której podlega nie tyle człowiek, ile obywatel. Przedstawiciele pozytywizmu, zwłaszcza w początkowym etapie rozwoju tego nurtu, nie poświęcali wiele uwagi aksjologicznej analizie treści prawa. Ich teoria zaowocowała jednak skonkretyzowaniem formalnych wymogów tworzenia prawa i jego interpretacji, co korzystnie wpłynęło na usystematyzowanie prawa sprzyjające jego bezpieczeństwu i pewności.

- 17 Jeden z przedstawicieli pozytywizmu, Georg Jellinek (1851–1911), uznawał, że prawami podmiotowymi są te określone przez państwo. Myśliciel sformułował teorię statusów, która pomaga określić pozycję jednostki i jej związki z państwem. Relację tę wyznaczają cztery statusy: 1) pasywny – podporządkowuje jednostkę państwu, 2) negatywny – oznacza, że jednostki posiadają pewną sferę życia wolną od ingerencji państwa, 3) pozytywny – obejmuje uprawnienia jednostki do świadczeń ze strony państwa i do korzystania z instytucji państwowych, 4) aktywny – dotyczy praw pozwalających jednostce na wywieranie wpływu na politykę państwa³⁶. Pojawiające się doktrynie interpretacje praw człowieka inaczej oceniają rolę poszczególnych statusów. Koncepcje liberalne w przeważającej mierze kładą nacisk na status negatywny, zaś nurt socjalistyczny przywiązuje większą wagę do statusu pasywnego i pozytywnego. Warto też wspomnieć o doktrynach, które dążyły do zintegrowania założeń prawnonaturalnych i pozytywistycznych oraz liberalnych i socjalistycznych (tzw. doktryny środka, trzeciej drogi). Uwzględniały one wzajemne powiązania wszystkich statusów i przypisywały im względnie równe znaczenie.

- 18 Model praw człowieka ukształtowany w XX-wiecznym prawie międzynarodowym w znacznej mierze wynikał z tragicznych doświadczeń dwóch totalitaryzmów. Pokazały one, że proceduralne wymogi dotyczące prawa nie są barierą, która uniemożliwiłaby popełnienie zbrodni przeciw ludzkości. Nacisk na formalno-dogmatyczne ujęcie prawa związany był z rozwijającym się w XIX w. pozytywizmem prawnym. Przedstawiciele tego nurtu uznawali, że źródło prawa powinno być możliwe do precyzyjnego zidentyfikowania, zaś obowiązywanie prawa zależy od spełnienia kryteriów legalności pochodzenia oraz wymogów proceduralnych. Prawo w tym ujęciu traktowane jest jako możliwie spójny, hierarchicznie uporządkowany system, zawierający normy generalne i abstrakcyjne. Akcentowano też, zwłaszcza w tzw. twardym pozytywizmie, tezę o rozdziale, która głosiła, że o ile między prawem a moralnością istnieją związki treściowe i funkcjonalne,

³⁵ Pozytywizm prawniczy definiowany jest na wiele różnych sposobów. Według H.L.A. Harta nurt ten cechują następujące założenia: 1) prawa ludzkie są rozkazami, 2) nie istnieje konieczny związek między prawem i moralnością, 3) system prawny jest zamkniętym systemem logicznym, w którym mają zastosowanie określone reguły, 4) sądy etyczne nie mogą być dokonywane – jak sądy o faktach – na podstawie racjonalnej argumentacji, świadectw czy dowodów. Por. J. Stelmach, R. Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków 1999, s. 23–24.

³⁶ Por. K. Motyka, *Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Lublin 2004, s. 32.

o tyle nie ma koniecznych związków walidacyjnych. W myśl tego założenia brak zgodności prawa z moralnością nie może stanowić podstawy unieważniającej obowiązywanie prawa. W pozytywistycznej perspektywie prawo jest przede wszystkim wyrazem woli suwerena zaopatrzonym sankcją i odnosi się do obywateli danego państwa. Podejście takie w oczywisty sposób skupiało się na prawie krajowym, co nie sprzyjało rozwojowi koncepcji opartych na uznaniu powszechnych, przyrodzonych i niezbywalnych praw człowieka. Argumentowano, że tego rodzaju prawom brakuje wystarczającej jasności i kodyfikacji, co powoduje trudności w ich wyegzekwowaniu.

Po tragicznych doświadczeniach II wojny światowej pojawiła się krytyczna analiza pozytywistycznych ujęć prawa, czemu towarzyszył wzrost zainteresowania powszechnymi prawami człowieka, które określiłyby granice porządku prawnego i ładu w stosunkach międzynarodowych. Zaczęto też wyraźniej akcentować, że prawo stanowione, by sprostać fundamentalnym wymogom sprawiedliwości, musi nie tylko spełniać kryteria legalizmu, lecz także podlegać ocenie z punktu widzenia bardziej uniwersalnych zasad i wartości, istniejących niezależnie od systemu ustawodawstwa krajowego. Ten punkt widzenia trafnie wyraził Gustaw Radbruch. Jego słynna formuła głosiła, że w wyjątkowych sytuacjach, „kiedy ustawa w stopniu tak nieznośnym przeczy sprawiedliwości, [...] ta ostatnia musi ostatecznie przeważać nad »prawem niesprawiedliwym«. Nie da się ostrzej odgraniczyć przypadków ustawowego bezprawia od praw, które obowiązują mimo niesprawiedliwej treści; da się jednak przeprowadzić ścisłą granicę tam, gdzie nikt nie dąży do sprawiedliwości i gdzie ustawodawstwo świadomie ignoruje równość, która jest jądrem sprawiedliwości; wówczas bowiem ustawa nie jest li tylko »prawem niesprawiedliwym«, lecz traci w ogóle rangę i charakter prawa”³⁷.

19

Prezentowane przez Radbrucha stanowisko uwzględniało walory płynące z pozytywistycznego podejścia, zwłaszcza w kontekście przewidywalności i bezpieczeństwa prawnego, jakie ono daje. Jednocześnie jednak niemiecki filozof postulował rozszerzenie refleksji nad prawem o treści wypracowane w ujęciach jusnaturalnych. Są one istotne, ponieważ godność osoby ludzkiej jest pojęciem, które tradycyjnie łączono z prawem naturalnym. Prawo to jest uniwersalne i niezmiennie, lecz ludzie poznają je stopniowo, od najbardziej fundamentalnych zasad do bardziej rozwiniętych. Człowiek poznaje zasady prawa naturalnego poprzez rozum wraz ze wzrostem świadomości moralnej³⁸. Świadomość ta powinna znaleźć odzwierciedlenie w normach prawa stanowionego. Tego rodzaju podejście odwołuje się do tradycji neotomistycznej, zgodnie z którą – „Prawo ludzkie jest prawem w takiej mierze, w jakiej jest zgodne z prawym rozumem, a tym samym wypływa z prawa wiecznego. Kiedy natomiast jakieś prawo jest sprzeczne

³⁷ G. Radbruch, *Filozofia prawa*. Warszawa 2009, s. 250.

³⁸ F. Compagnoni, *Prawa człowieka. Geneza, historia i zaangażowanie chrześcijańskie*, Kraków 2000, s. 160.

z rozumem, nazywane jest prawem niegodziwym; w takim przypadku jednak przestaje być prawem i staje się raczej aktem przemocy”³⁹.

Zamykając tę część rozważań należy podkreślić, że postulat oceny prawa z punktu widzenia sprawiedliwości stanowi istotne zagadnienie w kontekście rozważań o prawach człowieka. W refleksji tej wyłaniają się dwa istotne obszary. Pierwszy dotyczy proceduralnych warunków pozwalających uznać dany zbiór norm za obowiązujący system prawa (tzw. sprawiedliwość formalna), drugi skupia się na materialnych wymogach wyrażonych w treści tekstów prawnych (tzw. sprawiedliwość materialna).

- 20 Na przeciwnym biegunie względem doktryn uzasadniających znaczenie praw człowieka znajdują się te, które z nimi kolidują. Przykładem są systemy totalitarne, które podporządkowują jednostkę jakiejś uniwersalnej kategorii – państwa, woda, boga, narodu, itp. Tego rodzaju założenia sprzyjają praktyce politycznej opartej na hierarchicznym układzie relacji międzyludzkich oraz na przymusowym podporządkowaniu jednostek nieprzejrzystym, zamkniętym na weryfikację autorytetem⁴⁰. Systemy takie traktują jednostki ludzkie instrumentalnie, utrudniając lub uniemożliwiając im możliwość autonomicznego rozwoju. Negują słuszność przyznania jednostkom niezwykłych praw i konieczności ich ochrony. Państwa totalitarne dążą do tego, by być wyłącznym dysponentem praw jednostki⁴¹.

2.2. Normatywny nurt rozwoju

- 21 Wraz z doktrynalnym rozwojem praw i wolności człowieka następowało przeniesienie związanych z nimi idei na grunt prawa stanowionego. W starożytnych demokracjach posiadanie praw i wolności łączyło się z posiadaniem statusu obywatela. Wzmocnienie niektórych praw jednostki szło w parze z rozwojem prawa cywilnego, szczególnie w kwestii ochrony prawa własności i właściciela. Należy jednak dodać, że starożytne państwa nie uznawały ani przyrodzoności, ani powszechności praw człowieka. Najbardziej jaskrawym przykładem tego podejścia jest eksploatowanie części społeczeństwa stojącej poza prawem, tj. niewolników⁴².

Przez wiele wieków prawo określało przywileje, uprawnienia i obowiązki wynikające z przynależności do poszczególnych grup społecznych, stanów itp. Wprawdzie na gruncie filozoficznym niektóre koncepcje (np. św. Augustyna) sygnalizowały równe znaczenie każ-

³⁹ Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna w skrócie*, skrótu dokonał i objaśnieniami zaopatrzył F.W. Bednarski OP, Warszawa 2000, q. 93.

⁴⁰ Szerzej na temat metod zdobywania i podtrzymywania władzy opartej na przejrzystych i nieprzejrzystych autorytetach w: *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, red. R.E. Goodin i Ph. Pettit, Warszawa 1998, s. 290–292.

⁴¹ Por. Z. Kędzia, *Burżuazyjna koncepcja praw człowieka*, Wrocław 1980, s. 7.

⁴² Por. M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1995, s. 21.

dego człowieka jako bytu stworzonego na obraz i podobieństwo Boga, jednak założenia te nie znalazły odzwierciedlenia w aktach prawa stanowionego. W średniowieczu na skutek walk pomiędzy zgromadzeniami stanowymi a monarchami powstawały regulacje dotyczące przedstawicieli poszczególnych stanów, w których określano też granice dopuszczalnych ingerencji ze strony władzy monarchy. Taki charakter miały np.: angielska Magna Charta Libertatum z 1215 r., Haandfaesting duńskiego króla Eryka Glippinga z 1282 r., brabancka Joyeuse Entrée z 1356 r. W Polsce na uwagę zasługują: uchwała zjazdu walnego w Brześciu z 1425 r. wprowadzająca zasadę *neminem captivabimus nisi iure victum* (nikogo nie uwięzimy bez wyroku sądowego) oraz wydane przez Władysława Jagiełłę w latach 1430–1433 przywileje jedleńsko-krakowskie. Należy jednak dodać, że choć akty te formułowały pewne wolności, trudno przypisywać im treści, których realnie nie posiadały, zwłaszcza w kontekście współczesnego rozumienia praw człowieka. Regulacje te nie miały bowiem powszechnego charakteru, odnosiły się wszak do różnych mniejszości, np. stanu szlacheckiego, duchownego, mieszczańskiego.

Doktryny reformacji podkreślały, że władza państwowa nie obejmuje kwestii sumienia i wyznania jednostki. Podejście to znalazło odzwierciedlenie w aktach kończących wojny religijne (np. edykt nantejski z 1598 r.) i umowach międzynarodowych (np. pokój augsburski z 1555 r.). Zaczęto w nich uznawać prawa mniejszości religijnych i zapewniano innowiercom możliwość korzystania z określonych praw przysługujących członkom wyznania, do którego należała większość społeczeństwa⁴³.

Krajem, w którym szczególnego znaczenia nabrała kwestia ochrony praw jednostki, była siedemnastowieczna Anglia. Spośród aktów normatywnych przekraczających stanowe kategoryzacje należy wymienić: *Petition of Rights* (1628), *Agreement of the People* (1647), *Habeas Corpus Act* (1679), *Bill of Rights* (1689). Nie bez znaczenia pozostają też regulacje na terenach angielskich kolonii w Ameryce Północnej. Poszczególne stany (np. Wirginia, Maryland, Massachusetts) wprowadzały ustawy deklarujące równość, wolność prasy i sumienia. Do rangi symbolu urosła uchwalona **4.07.1776 r. w Filadelfii Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych**. Uwzględniała ona ideę naturalnych praw jednostki, koncepcję umowy społecznej i zasadę suwerenności narodu⁴⁴. Czytamy w niej m.in.: „Uważamy za zrozumiałe same przez się te prawdy, że wszyscy ludzie zostali stworzeni równi, że zostali wyposażeni przez Stwórcę w pewne niezbywalne prawa, między którymi są: życie, wolność i dążenie do szczęścia. Że dla zabezpieczenia tych praw ustanowione zostały wśród ludzi rządy wywodzące swoją słuszną władzę z przyzwolenia rządzonych. Że jeśli kiedykolwiek jakaś forma rządu

⁴³ Por. B. Banaszak [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 4–5.

⁴⁴ Rzeczą zmienną jest, że ustrój amerykański odrzucił powszechne prawo wyborcze, uznając Stany Zjednoczone za państwo „wolnych właścicieli kraju”.

stanie się niebezpieczna dla tych celów, prawem narodu będzie zmiana lub obalenie rządu i powołanie nowego”⁴⁵.

Uchwalona w **1787 r. Konstytucja Stanów Zjednoczonych** jako pierwsza w znaczeniu formalnym utorowała drogę rozwojowi światowego konstytucjonalizmu i choć w samej Konstytucji zawarto niewiele praw jednostki, już wprowadzenie do niej w trakcie procedury ratyfikacyjnej w 1791 r. 10 artykułów (tzw. Bill of Rights) odgrywa w tej materii niebagatelną rolę. Gwarantowały one wolność sumienia, wolność słowa i prasy, prawo swobodnego gromadzenia się obywateli, prawo petycji do władz o naprawienie krzywd. Zabezpieczona została własność prywatna, nietykalność osobista oraz ochrona oskarżonego w procesie karnym.

Zbliżone założenia prezentowała francuska Deklaracja praw człowieka i obywatela z 26.08.1789 r. Stwierdzała ona, że prawa dotyczące wolności, własności i bezpieczeństwa przysługują człowiekowi jeszcze w stanie przedspołecznym i ulegają rozwinięciu wraz z rozwojem państwa. W Deklaracji pojawiły się regulacje obejmujące prawa uznania niewinności przed wydaniem prawomocnego wyroku sądowego; zakaz bezpodstawnego aresztowania, oskarżenia i uwięzienia; stosowania tylko koniecznych i przewidzianych prawem kar za popełnienie przestępstwa; wpływu na uchwalenie i sposób wykorzystania powszechnych podatków. Wyszczególnienie tych praw okazało się ważną przesłanką stworzenia podstaw praworządności jako zasady określającej relację między władzą a obywatelem. Deklaracja uznawała katalog praw osobistych jako naturalnych, niezbywalnych. Zawarte w niej sformułowania były przyjmowane jako uniwersalistyczne, odnoszące się do wszystkich krajów i czasów – stanowiły *credo* polityczne dla szeregu pokoleń, na którym opierać się będą międzynarodowe deklaracje praw powstałe po II wojnie światowej⁴⁶.

Powstające w XIX w. konstytucje odwoływały się już nie tyle do naturalnych źródeł praw jednostki, ile do pozytywistycznego określenia i zagwarantowania tych praw w ramach systemu państwowego. Generalnie ich aksjologiczne uzasadnienie nawiązywało do koncepcji liberalnych, u podstaw których leżała wolność osobista i gospodarcza, ochrona własności i posiadania, ograniczenie wpływu kościoła. Formułowały one indywidualistyczny model statusu jednostki w państwie i społeczeństwie, określając granice ingerencji w sferę realizacji własnych dążeń. Mimo że założenia te korespondowały przede wszystkim z interesami tych, którzy osiągnęli już pewien status majątkowy, to należy też dostrzec, iż z wielu praw mogli realnie korzystać wszyscy, bez względu na pozycję społeczną⁴⁷.

Na przełomie XIX i XX w. nastąpiło umiędzynarodowienie ochrony praw jednostki, zwłaszcza w sytuacjach konfliktów zbrojnych, jak również w zakresie szeroko pojętych

⁴⁵ Podaję za: J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J.A. Rybczyńska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Kraków 2004, s. 22.

⁴⁶ M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa...*, s. 338.

⁴⁷ Por. B. Banaszak [w:] *Prawa i wolności obywatelskie...*, red. B. Banaszak, A. Preisner, s. 8.

praw socjalnych (np. konwencja o zakazie nocnej pracy zarobkowej kobiet z 1906 r., konwencje dotyczące ochrony dzieci i młodocianych w stosunkach pracy podpisane w ramach Międzynarodowej Organizacji Pracy). Niewystarczający i nieskuteczny system ochrony praw człowieka obnażyły okrucieństwa II wojny światowej. Uświadomiły one konieczność opracowania wspólnych, kompleksowych mechanizmów działania. Idea interwencji humanitarnej wyrażała zasadę, że sposób, w jaki państwo traktuje swoich obywateli, nie jest obojętny dla innych państw. Podejście to przejawiało się już w Karcie atlantyckiej (1941) i waszyngtońskiej Deklaracji Narodów Zjednoczonych (1942)⁴⁸.

Aksjologiczny standard oraz wiodący kierunek dążeń w zakresie urzeczywistniania idei ochrony praw człowieka został nakreślony w 1948 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Ma ona formę rezolucji zalecającej, nie zaś nakładającej na państwa obowiązki podlegające formalnemu egzekwowaniu. Przełomowe znaczenie tego dokumentu wynika z tego, że jako pierwszy przyjął kompleksowy katalog praw człowieka. Stanowi on wyraz współpracy oraz kompromisu między różnymi filozoficznymi i kulturowymi koncepcjami, zaś jego główny walor tkwi w uniwersalnym wymiarze politycznym i moralnym. Stał się on fundamentalnym elementem międzynarodowego prawa zwyczajowego, oświadczeniem dobrej woli narodów. Ponadto Deklaracja dała impuls do rozwoju kolejnych aktów normatywnych.

22

Oprócz zbudowanego w ramach ONZ uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka pojawiły się też systemy regionalne. Należy do nich system europejski, stworzony za pośrednictwem **Rady Europy**⁴⁹. W jego ramach podpisano (i ratyfikowano) około 190 konwencji i przyjęto wiele innych dokumentów (rekomendacji, rezolucji itp.).

Fundamentalne znaczenie ma Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (tzw. Europejska Konwencja Praw Człowieka, EKPCz). Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności została przyjęta w Rzymie w 1950 r., weszła zaś w życie w 1953 r. Podpisały i ratyfikowały ją wszystkie państwa członkowskie Rady Europy⁵⁰. Tym samym zobowiązały się zapewnić objęte konwencją prawa i wolności każdemu człowiekowi podlegającemu ich jurysdykcji. Znaczenie

⁴⁸ Deklaracja Narodów Zjednoczonych stwierdzała m.in., że „zupełne zwycięstwo nad wrogami jest nieodzowne dla obrony życia, wolności, niepodległości i swobody religijnej oraz dla zachowania praw człowieka i sprawiedliwości”. Cyt. za: *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, red. A. Klafkowski i in., Warszawa 1976, s. 56.

⁴⁹ Oprócz europejskiego funkcjonują systemy regionalne stworzone w ramach Organizacji Państw Amerykańskich i Organizacji Jedności Afrykańskiej. Ich udziałem stało się uchwalenie Amerykańskiej konwencji praw człowieka i Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów. Por. szerzej A. Michalska, *Prawa człowieka w systemie norm...*

⁵⁰ Polska ratyfikowała Europejską Konwencję Praw Człowieka 19.01.01.1993 r. (Dz.U. Nr 61, poz. 284 i 285). Ponadto rząd Rzeczypospolitej Polskiej złożył oświadczenie o uznaniu kompetencji Europejskiej Komisji Praw Człowieka oraz jurysdykcji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Szerzej: M.A. Nowicki, *Wokół konwencji europejskiej. Krótki komentarz do europejskiej konwencji praw człowieka*, Kraków 2002; F. Surde, *Konwencja europejska o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, Warszawa 1993.

EKPCz, oprócz wyznaczenia katalogu praw i chronionych wartości, opierało się na stworzonym wokół niej systemie kontroli, opartym na modelu sądowym. Pieczę nad przestrzeganiem postanowień konwencji sprawuje Europejska Komisja Praw Człowieka oraz Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu, który powołany jest do rozpatrywania skarg państwowych i indywidualnych. Zwłaszcza ta ostatnia kompetencja odgrywa istotną rolę z punktu widzenia konkretnych jednostek, umożliwia bowiem bezpośrednie zaskarżenie do Trybunału prawomocnych decyzji państwa członkowskiego naruszających normy przyjęte w Konwencji.

Warto też spojrzeć na regulacje dotyczące praw człowieka w Unii Europejskiej. Mimo że nie ustanowiono wiążących aktów prawnych w tej materii, znaczące jest orzecznictwo działającego w Luksemburgu Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (wcześniej – Europejski Trybunał Sprawiedliwości). Na jego podstawie powstał katalog praw podstawowych, na które składają się m.in.: prawo do efektywnej kontroli sądowej oraz rzetelnego procesu sądowego w rozsądnym terminie, swoboda wypowiedzi, prawo własności, prawo nietykalności mieszkania, prawo do wyrażania przekonań religijnych⁵¹.

- 23 Dość ważnym głosem Unii Europejskiej w dziedzinie ochrony praw człowieka było podpisanie w 2000 r. w Nicei przez Parlament, Radę i Komisję, mającej formę uroczystej proklamacji, Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Jej znaczenie przejawia się głównie na płaszczyźnie moralnej oraz politycznej, ponieważ ani nie ma ona prawnie wiążącego charakteru, ani nie określa środków ochrony sformułowanych w niej praw i wolności. Docenić jednak należy ideę powstania Karty jako dokumentu utwierdzającego potrzebę ochrony praw człowieka oraz uzupełniającego ich treść o zagadnienia związane z nowymi wyzwaniami cywilizacyjnymi⁵². Karta stanowi punkt odniesienia w wykładni prawa unijnego i jest istotnym instrumentem integracji europejskiej, również w obszarze wzmocnienia praw człowieka.

- 24 Ewolucja idei praw człowieka i jej urzeczywistnienie jest złożonym i wielowątkowym procesem. Współcześnie stosowana systematyka opiera się na trzech grupach tematycznych wyróżnionych przez Karela Vašáka (1929–2015) w latach 70. XX w. Uwzględnia ona kryteria zarówno o charakterze historycznym, jak i filozoficznym, zgodnie z którymi wyszczególnia trzy generacje praw jednostki⁵³:

⁵¹ Por. J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J.A. Rybczyńska, *Prawa człowieka...*, s. 87.

⁵² Szerzej na temat Karty Praw Podstawowych: S. Hambura, M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych z komentarzem*, Bielsko-Biała 2001; C. Mik, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Zagadnienia podstawowe* [w:] *Traktat nicejski*, red. A. Podraza, Lublin 2001, s. 43–99.

⁵³ Termin „generacja” uwypukla aspekt historyczny stopniowego rozszerzania kategorii praw przynależących do praw człowieka. Termin ten bywa jednak krytykowany ze względu na znaczenie słowa „generacyjność”, które wskazuje na następowanie po sobie pewnych elementów oraz zastępowanie jednych drugimi. Takie ujęcie sprzyja rozłącznemu, fragmentarycznemu postrzeganiu praw człowieka, dlatego część autorów opowiada się za używaniem terminu „rodzina praw człowieka”, który bardziej odpowiada realiom równoczesnego, niezmiennego współistnienia oraz wzajemnego przenikania się poszczególnych praw i wolności. Krytycznie o pojęciu „generacji praw człowieka” wypowiada się: C. Mik, *Zbirowe prawa*

- a) **prawa pierwszej generacji** – są to prawa dotyczące fizycznej, psychicznej i prawnej egzystencji człowieka, należą do nich wolności osobiste oraz wolności i prawa polityczne, wśród nich prawa do uczestnictwa w życiu politycznym, w szczególności prawa wyborcze. Do praw wolnościowych można zaliczyć: prawo do życia, wolność i bezpieczeństwo osoby, wolność myśli, sumienia, wyznania, wolność poglądów i wolność słowa, prawo do ochrony prywatności, życia osobistego i rodzinnego, nienaruszalności mieszkania i tajemnicy korespondencji, prawo do ochrony własności prywatnej, prawo do sądu, prawo dostępu do służby publicznej.
- b) **prawa drugiej generacji** – tzw. prawa społeczne (socjalne) powstały jako rezultat działalności ruchów robotniczych i koncepcji socjalistycznych drugiej połowy XIX w.; obejmują prawa o charakterze gospodarczym, socjalnym i kulturalnym (np. prawo do wykształcenia, prawo do pracy i godnego wynagrodzenia za pracę, równego traktowania w pracy, prawo do ochrony zdrowia, prawo do ochrony własności i innych praw majątkowych). Prawom tym przypisuje się „pozytywny” charakter, ponieważ ich realizacja wymaga od państwa określonych działań i świadczeń na rzecz obywateli. Realizacja tych praw nie wynika z dobrej woli rządu, ale z uznawanego przez wszystkich kontraktu obywatelskiego opartego na solidarności społecznej i pokoleniowej. Skala pomocy społecznej jest zróżnicowana i zależy od poziomu zamożności społeczeństwa i przyjętego modelu polityki społecznej. W przypadku omawianej kategorii praw człowieka nie chodzi tylko o pomoc socjalną państwa dla najbardziej potrzebujących, ale także o uprawnienie każdego człowieka do uczestnictwa w tworzeniu dóbr i korzystania z nich w różnych dziedzinach życia społecznego. Prawa te po I wojnie światowej zaczęły odgrywać coraz większą rolę w konstytucjach państw europejskich; formułuje je również Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 r.
- c) **prawa trzeciej generacji** – zwane prawami solidarnościowymi, zbiorowymi lub kolektywnymi. Są one wyrazem aspiracji współczesnych społeczeństw i odnoszą się do możliwości rozwoju jednostek w warunkach zaspokojenia zasadniczych potrzeb ludzkich. Często ochrona tych praw przekracza możliwości poszczególnych państw i wymaga zaangażowania organizacji międzynarodowych. Inspiracją dla rozwoju praw III generacji były koncepcje komunitarne, ekologiczne, pacyfistyczne, które odwoływały się do idei braterstwa, wspólnej przynależności do rodziny ludzkiej. Omawiane prawa obejmują prawo do pokoju, prawo do rozwoju, prawo do środowiska naturalnego, prawo do komunikowania się, prawo do wspólnego dziedzictwa ludzkości, prawo do pomocy humanitarnej, prawo do zrównoważonego rozwoju⁵⁴.

człowieka. *Analiza krytyczna koncepcji*, Toruń 1992, s. 90–94; T. Jasudowicz [w:] *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, Toruń 2005, s. 193.

⁵⁴ B. Banaszak [w:] *Prawa i wolności obywatelskie...*, red. B. Banaszak, A. Preisner, s. 29; K. Drzewicki, *Trzecia generacja praw człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1983/10; R. Kuźniar, *Prawa człowieka...*, s. 50–51.